

Van Dijk's Ideological Square in Ferdowsi's *Shahnameh*: A Reading of "Khosrow and Bahram-e Choobineh"

Rasul Heydari^{1*}
Mohammad Khosravi Shakib²

Abstract

The "ideological square model" is one of Van Dijk's innovations in the field of critical discourse analysis. According to this model, power institutions, as so-called self-groups, employ four principles to conceal the truth and impose ideology: positive self-advertisement, propaganda regarding the other group, de-emphasizing the negative attributes of the self, and de-emphasizing the positive attributes of the other. Informed by Van Dijk's analytical model (at three levels: semantic, linguistic, and action), the present study investigates the tale of Khosrow Parviz and Bahram-e Chowbin in Ferdowsi's *Shahnameh*. The results of this study show that the power group (Khosrow) incorporates techniques such as analogy, fallacy, evasion and ambiguity, exaggeration and dramatisation, metaphorisation, deception, self-advertisement, and propaganda. As a representative of the power group, Khosrow, echoing elements of ideological domination such as race, religion, and hereditary kingship, highlights his silver linings and denies his mistakes. On the other hand, he downgrades Bahram by highlighting his shortcomings. The present study argues that the main compilers of this narrative have tried to tip the scales in his and the power group's favor in various ways, such as highlighting Bahram's negative traits, downplaying Khosrow's mistakes, and allocating more time to Khosrow during the debate. Ferdowsi, as a later narrator of this story, sides with the main compilers.

Keywords: Bahram-e Chowbin, Ideologic Square, Khosrow Parviz, *Shahnameh*, Van Dijk

Extended Abstract

1. Introduction

One can employ critical discourse analysis to uncover concealed truths. According to discourse analysis, ideology is a set of false beliefs and propaganda promoted

*1. Assistant Professor in Persian Language and Literature, Lorestan University, Khorram Abad, Iran. (**Corresponding Author: Heydari.ra@lu.ac.ir**)

2 Professor in Persian Language and Literature, Lorestan University, Khorram Abad, Iran. (Khosravi.m@lu.ac.ir)

by the dominant group. Critical discourse analysis, meanwhile, aims to uncover the truth, so that by textual analysis, these false beliefs can be brought to light and publicised. In the same light, the “ideological square,” coined by Van Dijk, aims to strategically recognise the implicit ideology in the text and uncover the truth. Informed by Van Dijk’s theory, the present study aims to investigate one of the canonical tales in Ferdowsi’s *Shahnameh*, namely, “Bahram-e Chowbin and Khosrow Parviz.” In this tale, a long conversation (304 verses) between Bahram and Khosrow precedes their battle. Echoing Van Dijk’s ideological square, the present study seeks to answer the following question: What techniques do the insider group (Khosrow and his associates) use to impose their ideology on the other group (Bahram and his associates), and what intentions in both sides are exposed?

2. Methodology

Informed by Van Dijk’s theories, this descriptive-analytical study examines the dialogue between Khosrow and Bahram and examines its components.

3. Theoretical Framework

To identify the concealed ideologies and recover the truth, Van Dijk suggests analysing texts at different levels, such as meaning and content, formal structure, sentence syntax, rhetoric, and action and interaction, all of which can be analysed in three main categories: semantic-content level, linguistic-structural level, and finally behavioral-action level. The first level examines issues such as evasion, ambiguity, and fallacy; the second level explores rhetorical devices such as metaphor, hyperbole, and euphemism; and the third level investigates behaviors and emotions of the power group, such as threats, ridicule, and physical gestures. Semantic, linguistic, and behavioral arrangements are a prelude to the “ideological square.” In fact, by employing these tools, the power group seeks to achieve these four goals: positive self-advertisement, propaganda distribution of the other group, de-emphasizing the negative attributes of the self, and de-emphasizing the positive attributes of the other. Accordingly, in the discourse of power, by polarizing society and creating a distance between loyalists and opponents, the authority tries to highlight all the positive points about itself and hide its weaknesses. On the other hand, by expressing the negative points of the opposing group and downplaying their positive points, it tries to manipulate public opinion.

4. Discussion and Analysis

As a representative of the power group, Khosrow, echoing elements of ideological domination such as race, religion, and hereditary kingship, highlights his silver linings and denies his mistakes. On the other hand, he downgrades Bahram by

highlighting his shortcomings and presenting him as an ingrate toward the Sassanid dynasty.

5. Conclusion

The results of this study show that in his debate with Bahram, Khosrow employs hegemony, domination, race, religion, and hereditary kingship to hide his own weakness and downgrade Bahram's merits. The present study suggests that the main compilers of this narrative have tried to tip the scales in his and the power group's favor in various ways, such as highlighting Bahram's negative traits, downplaying Khosrow's mistakes, and allocating more time to Khosrow during the debate. Ferdowsi, as a later narrator of this story, sides with the main compilers.

Bibliography

- Ferdowsi, Abolqasem. 1382 [2003]. *Shāhnāmeḥ (Chāp-e Moscow)*. Tehran: Qatreh. [In Persian].
- Shahri, Bahman. 1391 [2012]. "Peyvand-e Miān-e Este'āreh va Ideology." *Naqd-e Adabi*. 5 (19): 59-76. [In Persian].
- Shamisa, Sirous. 1397 [2018]. *Shāh-e Nāmeḥ-hā*. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Tabari, Mohammad bin Jarir. 1375 [1996]. *Tārikh-e Tabari*. Abolqasem, P (trans.). Tehran: Asatir. [In Persian].
- Van Dijk, Teun Adrianus. 1993. "Principles of Critical Discourse Analysis." *Discourse and Society Journal*. Vol. 4 (2): 249-283. [In English].
- Van Dijk, Teun Adrianus. 1998. *Ideology*. London: Sage Pub. [In English].
- Van Dijk, Teun Adrianus. 2003. "Discourse, Power, and Access." In Rosa, C et.al. *Texts and Practices*. London: Routledge. 84-107. [In English].
- Van Dijk, Teun Adrianus. 2009. *Society and Discourse*. New York: Cambridge University Press. [In English].
- Van Dijk, Teun Adrianus. 1394 [2015]. *Ideology va Gofteḥmān*. Mohsen, N (trans.). Tehran: Siyahrood. [In Persian].

How to cite:

Heydari, R., Khosravi Shakib, R. 2026. "Van Dijk's Ideological Square in Ferdowsi's *Shahnameh*: A Reading of "Khosrow and Bahram-e Choobineh"", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 21(2): 57-78. DOI:10.22124/naqd.2025.31056.2720

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تحلیل داستان خسرو و بهرام چوبین شاهنامه بر اساس مربع ایدئولوژیک ون دایک

محمد خسروی شکیب^۲

رسول حیدری^{۱*}

چکیده

الگوی مربع ایدئولوژیک یکی از ابداعات ون دایک در حوزه تحلیل گفتمان انتقادی است. براساس این الگو، نهادهای قدرت در مقام گروه خودی، از چهار اصل برای تحمیل ایدئولوژی و پوشاندن چهره حقیقت استفاده می‌کنند: بیان صفات مثبت گروه خودی، بیان صفات منفی گروه دیگری، تأکیدزایی از صفات منفی خودی و تأکیدزایی از صفات مثبت دیگری. در این پژوهش، روایت شاهنامه از داستان بهرام چوبین و خسرو پرویز با تأکید بر بخش مجادله کلامی تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که گروه قدرت (خسرو) از تکنیک‌هایی مانند قیاس، سفسطه، طفره و ابهام، اغراق و نمایشی‌سازی و استعاره‌سازی برای خودنمودی مثبت و دیگرنمودی منفی بهره برده است. خسرو در مقام نماینده گروه فرادست با اتکا به عناصر سلطه‌گری ایدئولوژیک مانند نژاد و دین، بر نکات مثبت خود تأکید دارد و خطاهای خود را انکار می‌کند، ازسویی با برجسته‌سازی نکات منفی کارنامه بهرام، سعی در نادیده گرفتن شایستگی‌های او دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که تدوین‌گران اصلی این روایت با برجسته‌سازی صفات منفی بهرام، کمرنگ‌سازی خطاهای خسرو، عدم رعایت نظام نوبت‌گیری در مکالمه و اختصاص فرصت دفاع بیشتر به خسرو، در پیشبرد داستان به نفع گروه قدرت کوشیده‌اند. فردوسی نیز در مقام روایتگر متأخر این داستان با تدوین‌گران اصلی همسوست.

واژگان کلیدی: شاهنامه، خسرو پرویز، بهرام چوبین، مربع ایدئولوژیک، ون دایک

* Heydari.ra@lu.ac.ir

Khosravi.m@lu.ac.ir

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

۱- مقدمه

زبان، به‌عنوان پدیده‌ای تأثیرگذار در ساحت روابط انسانی، لایه‌ها و کارکردهای پنهانی دارد؛ به‌عبارتی زبان فراتر از انتقال ساده مفاهیم، در سطحی گسترده و درعین‌حال پنهانی‌تر، سازنده نظام ایده‌ها و باورهای انسانی و سودهنده به نوع کنش او در جامعه است؛ فاولر و کرس معتقدند که زبان علاوه بر اینکه ابزاری برای بیان واقعیات است و در نظام اقتصادی و اجتماعی یک جامعه شراکت دارد، «صرفاً بازتابی از فرآیندهای اجتماعی نیست بلکه بخشی از فرآیند اجتماعی است» (Fowler & Kress, 2019: 195). تعاملات زبانی و ساز و کارهای آن که غالباً از طریق متن منتقل می‌شود، دارای نظامی شبکه‌ای و چندوجهی است که در مطالعات جدید تحت‌عنوان «گفتمان» از آن یاد می‌شود. در حوزه گفتمان انتقادی، برای قدرت سه رویکرد می‌توان قائل بود: «قدرت به‌عنوان ویژگی کنشگران فردی، قدرت به‌عنوان ویژگی تبادل اجتماعی در هر تعامل و قدرت به‌عنوان عنصری نظام‌مند و سازنده که ویژگی جامعه است» (خیرآبادی و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۵). این عنصر نظام‌مند از همه ابزارها از جمله زبان و قابلیت‌های منحصربه‌فرد آن برای کنترل اجتماعی استفاده می‌کند.

یکی از ابزارهای کانون‌های قدرت برای اعمال نفوذ در جامعه و تحمیل باورهای گروهی، «ایدئولوژی» است. در تحلیل گفتمان، ایدئولوژی مجموعه‌ای از باورهای غلط و آگاهی‌های کاذب است که توسط گروه سلطه ترویج می‌شود. تحلیل گفتمان انتقادی در این میان، رسالت تبیین حقیقت را دارد تا با تحلیل متن، این آگاهی‌های کاذب را با نوعی آشنایی‌زدایی از پس پرده عادت بیرون بیاورد و در مقابل چشم جامعه بگذارد؛ «درواقع هدف نهایی تحلیل متن، توصیف ساختارهای زبانی است تا نشان داده شود که چگونه این ساختارها تحت‌تأثیر ایدئولوژیک ساخت‌های کلان اجتماعی هستند» (سلطانی، ۱۳۸۳: ۱۶۷) گزاره‌های زبانی که عموماً در قالب متن ارائه می‌شوند، لایه‌های پنهانی دارند که می‌توان با واکاوی بافت آنها به زوایای پنهان ایدئولوژی دست یافت. به عقیده فرکلاف، «رویکرد انتقادی مدعی است که گزاره‌های طبیعی شده که منشی ایدئولوژیک دارند در گفتمان فراوان یافت می‌شوند و در تعیین جایگاه مردم به‌عنوان فاعلان اجتماعی، نقش ایفا می‌کنند» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۰). براین‌اساس، این رویکرد می‌تواند در تحلیل متون، اهداف ایدئولوژیک نهفته در گزاره‌ها، نقش افراد و ارتباط آنان با گروه سلطه و حتی مواضع پنهان مولف متن یا گردآورندگان یک روایت را آشکار کند.

«تئون ون‌دایک» زبان‌شناس هلندی و پژوهشگر مطالعات گفتمان، با توجه به تکنیک‌های معنایی، زبانی و بلاغی متن نشان می‌دهد که چگونه می‌توان ایدئولوژی نهفته در متون را تفسیر

کرد و به بازنمایی حقیقت کمک کرد. از این میان، «مربع ایدئولوژیک»^۱ از ابداعات این زبان‌شناس در تحلیل گفتمان است که راهبردی برای شناخت راه‌های پنهان تحمیل ایدئولوژی است. کاربست نظریه ون‌دایک در متون ادبی نیز می‌تواند به بازنمایی حقیقت در این متون کمک کند. از این میان، داستان بهرام چوبین و مجادله او با خسرو پرویز از داستان‌های مهم شاهنامه است که از منظر نظریه ون‌دایک قابل بررسی است. بهرام چوبین یا شوبین از خاندان مهران است که از خاندان‌های معتبر دوره ساسانی به‌شمار می‌رود (نک. رستگار فسایی، ذیل بهرام چوبین). داستان طغیان بهرام چوبین علیه نظام پادشاهی ساسانی و منازعه او با هرمز و خسرو پرویز، در سده‌های نخستین اسلام زبازد بوده و در کتابی با عنوان *داستان بهرام چوبین* آمده است. برخی مأخذ فردوسی را در نقل این داستان، همین اثر دانسته‌اند (نک. صفا، ۱۳۸۴: ۴۳). بنابر آنچه در *تاریخ طبری* آمده، ایران در عهد هرمز ساسانی از طرف ساوه‌شاه (پادشاه ترکان)، لشکر روم و اعراب مورد تاخت و تاز قرار گرفته بود (نک. طبری، ۱۳۷۵، ج ۲: ۷۲۶). هرمز، به صلاح‌دید ستاره‌شناسان، بهرام چوبین را برای نبرد برگزید. بهرام چوبین از بسیاری جهات مانند زبان‌آوری و قدرت استدلال، تسلط در کمان‌گیری و تیراندازی، کشتن اژدها و مانند آن، شبیه رستم است (نک. طاهری و مؤمنی‌ثانی، ۱۳۹۰: ۱۸۶). بهرام، ساوه‌شاه را شکست می‌دهد اما در نبرد دیگری از لشکر روم شکست می‌خورد و هرمز با فرستادن لباس زنانه برای بهرام، او را به‌سختی تحقیر می‌کند و این آغاز شورش بهرام علیه سلطه ساسانیان است. بهرام مدت کوتاهی قدرت را به دست می‌گیرد و خسرو پرویز برای بازپس گرفتن قدرت با بهرام نبرد می‌کند. در این داستان، پیش از نبرد بهرام با خسرو، گفتگویی طولانی بین آنها رخ می‌دهد. خسرو در دایره خودی و در مقام نماینده گروه قدرت است. فردوسی این گفتگو را در ۳۰۴ بیت به تصویر کشیده است.

این تحقیق به روش تحلیلی- توصیفی و مبتنی بر تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک قصد دارد با تمرکز بر بخش گفتگوی خسرو و بهرام، به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد: براساس آراء ون‌دایک، در این گفتگو، گروه خودی (خسرو و همفکران او) از چه تکنیک‌هایی برای تحمیل ایدئولوژی خود به گروه دیگری (بهرام و همفکران او) استفاده کرده‌اند؟ تحلیل این گفتگو مبتنی بر مربع ایدئولوژیک ون‌دایک چه جنبه‌های پنهانی از صفات منفی خودی و مثبت دیگری را آشکار می‌کند؟ چه قراین و شواهدی برای اثبات همراهی و همدلی روایت‌گران داستان با گروه خودی وجود دارد؟

1. Ideological square

۱-۱- پیشینه پژوهش

در حوزه مرتبط با مسأله محوری این پژوهش می‌توان به آثار ذیل اشاره داشت: حامدی‌شیروان و زرقلانی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل داستان رستم و شغاد براساس مربع ایدئولوژیک ون‌دایک» به تحلیل این داستان پرداخته‌اند. براساس این پژوهش، تدوین‌گران داستان با مثبت نشان دادن صفات خودی‌ها یعنی زال و رستم و نفی وجوه منفی از خود در پیشبرد داستان به نفع خودی، نقش داشته‌اند. پاشازانوس و رحیمی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل گفتگوی حضرت موسی و فرعون در سایه مربع ایدئولوژیک ون‌دایک» براساس دیالوگ‌های قرآنی حضرت موسی و فرعون به تبیین رابطه بین دو قدرت معنوی و مادی و شیوه مشروعیت‌بخشی به گفتمان هر یک پرداخته است. بهاری و محمدی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل سرگذشت بهرام چوبین در بستر تاریخ و شاهنامه براساس ناهمگونی خود و دیگری از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی» بررسی کرده است. در بخش نخست این مقاله، داستان بهرام با رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی و سپهر نشانه‌ای و با تأکید بر دیدگاه «یوری لوتمان» بررسی شده و در بخش دوم نقش کهن‌الگوهای اسطوره‌ای و تاریخی زن جادو و قهرمان، پیشگویی و آز در تثبیت بهرام در مقام دیگری نافرنگی تحلیل شده است. این مقاله بدون پرداختن به مباحث ایدئولوژی و گفتمان و تکنیک‌های زبانی و بلاغی و بدون اشاره به مربع ون‌دایک، در بستری متفاوت تحلیل شده است.

۲- چهارچوب نظری پژوهش

ون‌دایک در تحلیل گفتمان انتقادی، تأکید زیادی بر شناخت گفتمان قدرت و بازنگری در برداشت‌های سطحی از ادبیات رایج در نظام‌های سلطه‌گر دارد و معتقد است «تحلیل گفتمان انتقادی باید چگونگی اعمال، بازتولید یا مشروعیت بخشیدن به سوء استفاده از قدرت توسط متن و صحبت‌های گروه‌ها یا نهادهای مسلط را توصیف و توضیح دهد» (Van Dijk, 2003: 84). از اساسی‌ترین مفاهیمی که ون‌دایک در مطالعات خود به کار می‌برد «ایدئولوژی» است. ون‌دایک معتقد است ایدئولوژی فراتر از تعاریف معمول، دارای ابعاد پنهان ذهنی و شناختی است که در خدمت گروه خاص است. از آنجا که حکومت‌ها، گفتمان عمومی را کنترل می‌کنند، در تحمیل ایدئولوژی به جامعه و مقابله با گروه‌های مخالف موفق‌ترند.

بازنمایی ایدئولوژی گاه به صورت گزاره و در قالب گفتار و نوشتار است. ون‌دایک برای شناسایی ایدئولوژی پنهان در گزاره‌ها، تحلیل متون را در لایه‌های مختلف از قبیل معنا و محتوا،

ساختار صوری، ساختار گزاره‌ای، نحو جمله‌ها، بلاغت و کنش و برهم‌کنش پیشنهاد می‌کند، که اساساً می‌توان این موارد را در سه دسته اصلی تحلیل کرد: سطح معنایی - محتوایی، سطح زبانی - ساختاری و نهایتاً سطح رفتاری - کنشی (نک. ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۸۲-۶۵). در سطح معنایی متن، محتوای ایدئولوژیک آشکارتر بیان می‌شود و در دسترس‌تر است؛ مواردی چون سطح توصیف و بیان جزئیات، گواه‌مندی، طفره و ابهام، سفسطه، نمونه‌های معنایی بروز ایدئولوژی در متن است. در سطح زبانی و ساختاری، ابزارهای بلاغی مانند استعاره و مبالغه، نحو جملات، حسن تعبیر و مانند آن از بازی‌های زبانی برای پیشبرد اهداف ایدئولوژیک است. در تحلیل متون ادبی برخی پژوهشگران مؤلفه‌هایی مانند نظام تصویرگری شاعر، نظام موسیقایی، صحنه‌پردازی و مانند آن را نیز افزوده‌اند (حامدی‌شیروان و زرقانی، ۱۳۹۳: ۱۰۵). سطح کنشی - رفتاری ناظر بر رفتارها و عواطف گروه قدرت برای تحمیل ایدئولوژی است و مواردی مانند تهدید، تمسخر، اتهام و حتی حرکات بدنی را شامل می‌شود.

«مربع ایدئولوژیک»، نظریه خاص ون‌دایک است که مبتنی بر آن، برای شناخت بهتر شیوه‌های اعمال قدرت، راهکاری را برای تحلیل بهتر گفتمان پیشنهاد می‌کند. تمهیدات معنایی و زبانی و رفتاری مقدمه‌ای است برای نیل به غایتی که گروه سلطه دنبال می‌کند؛ در واقع گروه فرادست با این ابزارها به دنبال دستیابی به این چهار هدف است: ۱- بیان صفات مثبت گروه خودی؛ ۲- بیان صفات منفی گروه دیگری؛ ۳- تأکیدزدایی از نکات مثبت دیگری و ۴- تأکیدزدایی از نکات منفی خودی (نک. ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۶۴). براین اساس، در گفتمان قدرت، سلطه‌گر با نوعی قطبی‌سازی در جامعه و فاصله‌گذاری بین وفاداران و مخالفان، تلاش می‌کند هر آنچه نکات مثبت درباره خود دارد را آشکار و نقاط ضعف را پنهان کند، از آن سو با بیان نکات منفی گروه مخالف و تأکیدزدایی از نکات مثبت آنها، اختیار افکار عمومی را به دست بگیرد.

۲- یافته‌ها

بنا بر آنچه ون‌دایک بر آن تأکید دارد، زمینه یا بافت^۱ فرهنگی و اجتماعی متن در تحلیل گفتمان انتقادی نقشی اساسی و تأثیرگذاری دارد، به طوری که تحلیل بدون در نظر گرفتن این موضوع، ناقص خواهد بود (Van dijk, 2009: 86). داستان بهرام، رخدادی است در اواخر دوران حکمرانی ساسانیان با بافت دینی و اجتماعی آن زمان که فردوسی براساس برخی منابع، در قرن چهارم به زبان شعر و با بیانی حماسی بازگو کرده است. بنا بر آنچه در چهارچوب نظری پژوهش

1. Context

گذشت، مجادله بین خسرو و بهرام را می‌توان در سه لایه تحلیل و بررسی و سپس روابط بین خود و دیگری را براساس الگوی مربع ایدئولوژیک ون‌دایک تنظیم کرد:

۲-۱- سطح معنایی و محتوایی

سطح محتوایی ناظر بر درونمایه و معنای گزاره‌هاست. عموماً ایدئولوژی در سطح معنایی نمود می‌یابد و درک و یافت عناصر ایدئولوژیک در این لایه از گفتمان آسان‌تر است. با واکاوی ابعاد پنهان معنایی گزاره‌ها می‌توان دانست که مشارکان کلام چگونه از قابلیت‌های معنایی گزاره‌ها به نفع خود بهره می‌برند.

۲-۱-۱- گواهمندی

«ادعاها یا زاویه دید در مباحثه زمانی قابل قبول‌ترند که سخن‌گویان شواهد یا مدارکی برای دانش یا عقایدشان ارائه می‌دهند» (ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۹۵) در یک گفتگو یا سخنرانی، قانع کردن مخاطب علاوه بر درستی سخنان گوینده، نیاز به «شواهدی» دارد که در باور عمومی سندیت و اعتبار بالایی داشته باشد. یکی از شیوه‌های مرسوم و مقبول در عصر کهن که در بین عموم به‌عنوان پشتوانه و گواهی محکم برای پیشبرد ادعا از آن بهره می‌برده‌اند، پیشگویی ستاره-شناسان و فال‌گویان است. در ابتدای داستان، گردآورندگان روایت برای آماده‌سازی ذهن مخاطب برای پذیرش خصلت‌های ناشایست بهرام در حوادث بعدی، برخی ویژگی‌های منفی جسمی و روحی بهرام را از زبان ستاره‌شمر بیان می‌کنند:

به بالا دراز و به اندام خشک به گرد سرش جعدمویی چو مشک
سخن‌آوری جلد و بینی بزرگ سیه‌چرده و تندخوی و سترگ

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۹/۳۳۷)

در ادامه داستان، موبد با یک پیشگویی منفی، هراس در دل هرمز می‌افکند و با وجود اذعان به شجاعت بهرام، او را از شورش بهرام می‌ترساند:

بترسم که او هم به فرجام کار بپیچد سر از حکم پروردگار
همی در سخن بس دلیری نمود به گفتار با شاه شیری نمود

(همان: ۳۴۶)

این موارد نشان می دهد که تدوین گران شاهنامه همسو با گروه قدرت (هرمز، خسرو و مشارکان آنها) پیش از رخداد حادثه، پیشگویی این افراد را «گواهی» بر ناراست بودن بهرام و حق ناشناسی او دانسته اند.

۲-۱-۲- تقابل و قطبی سازی^۱

در رقابت های اجتماعی و سیاسی نوعی قطبی سازی و تقابل بین گروه سلطه و مخالفان به وجود می آید و افراد به «ما» و «آنها» تقسیم می شوند. ون دایک معتقد است بسیاری از گونه های ایدئولوژی را که منجر به تبعیض و تقابل می شود، نه عموم مردم بلکه گروه های خاص و حتی نخبگان اشاعه می دهند (Van Dijk, 1998: 172). پادشاهی ساسانی، نظامی است که در آن گروهی خاص از نوادگان ساسان با اصالت دادن به خون و نژاد و با تمسک به آیین زردشت سعی در مشروعیت سازی برای خود دارند و نظام باورهای جامعه خود را مبتنی بر این دو اصل پیش می برند. در این نگرش، کسانی که بیرون از دایره نژاد ساسانی هستند یا پایبند به آیین زردشت نیستند، از گروه خودی خارجند. خسرو در گفتگوهای خود با بهرام، نژاد و تبار او را زیر سؤال می برد؛ تو را ایزد این فر و برزت نداد (فردوسی، ۱۳۸۲: ۲۶/۹). بهرام را از فرزندان آرش و نوه دختری گرگین میلاد دانسته اند (نک. گردیزی، ۱۳۶۳: ۹۰). خسرو با تمسخر و تخطئه، گرگین را فردی بی پایه و بی مایه می داند و مقام خود را فراتر از بهرام می نهد:

بدو گفت خسرو که ای شوم پی چرا یاد گرگین نگیری به ری
که اندر جهان بود و تختش نبود بزرگی و اورنگ و بختش نبود
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۳۳/۹)

اما از آن سوی با تفاخر به نژاد و پیشینه خاندانش سعی در ایجاد نوعی فاصله و تقابل دارد:
مرا چون الان شاه خوانی همی ز گوهر به یک سوم دانی همی
چو کسری نیا و چو هرمز پدر کرا دانی از من سزاوارتر
(همان: ۲۳)

1. contrast

خسرو در آخرین تلاش خود برای اقناع بهرام، تفاخر به این می‌کند که ساسان تاج و تخت پادشاهی را از دارا (داریوش سوم هخامنشی) به ارث برده است (همان: ۳۶)

گاهی فاصله‌گذاری و گروه‌بندی با معیار دین‌ورزی است؛ خسرو معتقد است که این پادشاهی فرّه ایزدی و موهبتی الهی است که به‌واسطه قبول آیین زردشت از اجدادش به ارث برده است:

کنون ایـزدم داد شاهنشـه‌هی بزرگی و تخت و کلاه مه‌هی
بدان دین که آورده بود از بهشت خریدافته پیرسر زردهشت

(همان: ۲۸)

در بخش‌های مختلف این گفتگو، خسرو هر جا مشروعیت خود را در خطر می‌بیند با ایجاد نوعی قطب‌بندی یزدان‌شناس- ناسپاس، بهرام را متهم به انحراف از راه راستی و یزدان‌پرستی می‌کند (همان: ۲۱ و ۲۸).

۲-۱-۳- سفسطه^۱

سفسطه روشی مرسوم است که غالباً منافع طبقات بالادست را تأمین می‌کند. «سفسطه می‌تواند به هر عنصری از رخداد مباحثه‌ای، از جمله طبیعت مقدمات، روابط میان مقدمات و نتیجه‌ها، روابط بین سخنگو و مخاطبان و مانند اینها مربوط باشد» (ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۹۸). زمانی که خسرو نمی‌تواند شایستگی خود را به بهرام اثبات کند و بهرام با برشمردن خطاهای متعدد، شایستگی او را زیر سؤال می‌برد، خسرو سعی می‌کند که با سفسطه‌گری او را متقاعد کند؛ استدلال او مبتنی بر این مقدمات است: خداوند اساس شاهی را بر داد و هنروری و نژاد قرار داده است، شاهی را که به کسی می‌بخشد که خردمند و بی‌آزار است، خداوند به‌واسطه پذیرش دین زردشت، شاهی را به لهراسپ و گشتاسپ داد و اکنون از پدرم هرمز به من رسیده است. سپس به این نتیجه می‌رسد که پس من سزاوار پادشاهی‌ام:

جهاندار شاهی ز داد آفرید دگر از هنر وز نژاد آفرید
بدان کس دهد کو سزاوارتر خرددارتر هم بی‌آزارتر

1. Fallacy

کنون ایـزدم داد شاهنشاهی بزرگی و تخت و کلاه مهی
 به دستوری هرمز شهریار کجا داشت تاج پدر یادگار
 کنون تاج را درخور کار کیست چو من ناسزایم سزاوار کیست

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲۸/۹)

این درحالی است که غالب این گزاره‌ها اثبات شده و یقینی نیستند. در بخشی دیگر، سفسطه-گری خسرو با «استقرای ناقص» انجام می‌شود؛ استدلالی مبتنی بر تعمیم صفات جزو بر کل (خوانساری، ۱۳۷۷: ۲/۳۲۵) که از استدلال‌های کم‌اعتبار است؛ خسرو، بهرام را صرفاً به این دلیل که اهل ری است و برخی از اهل ری، به گمان خسرو، خیانت کرده‌اند، ناشایست می‌داند. ساسانیان با نفی اشکانیان نسب خود را به کیانیان می‌رسانند که به باور برخی از پژوهشگران همان هخامنشیان هستند (نک. خالقی‌مطلق، ۱۳۹۵: ۲/۲۱۹). خسرو معتقد است اهل ری در حق کیانیان خیانت کردند: نخست به واسطه همراهی برخی از مردمان ری با سپاه اسکندر و دیگر دستگیری و قتل دارا (داریوش سوم) پادشاه کیانی توسط ماهیار، موبد اهل ری.

همه رازیان از بنه خود کی‌اند دورویند و از مردمی بر چیند
 نخست از ری آمد سپاه اندکی که شد با سپاه سکندر یکی
 ز ری بود ناپاک‌مدل ماهیار کز تو تیره شد تخم اسفندیار

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۳۰/۹)

۲-۱-۴- مقایسه

مقایسه، ترفندی معنایی است که افراد گروه خودی، اعضای گروه دیگری را با شخص یا صفت مثبتی مقایسه کرده، نتیجه‌ای به نفع خود و به ضرر دیگری می‌گیرند؛ «چنین مقایسه‌هایی نوعاً به نکات منفی برون گروه اشاره دارد» (ون‌دایک، ۱۳۹۴، ۹۰). خسرو وقتی مقاومت بهرام را در انتقال مسالمت‌آمیز قدرت می‌بیند با سرزنش او را با آرش مقایسه می‌کند؛ پهلوانی که با وجود قدرت و شهرت زیاد، مطیع و بنده منوچهر است:

که بد شاه هنگام آرش بگویی سرآید مگر بر من این گفتگوی
 بدو گفت بهرام کان‌گاه شاه منوچهر بد با کلاه و سپاه
 بدو گفت خسرو که ای بدنهان چو دانی که او بود شاه جهان

ندانی که آرش ورا بنده بود بفرمان ورایش سرافکنده بود
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۳۵/۹)
در مقایسه دیگری از جایگاه قدرت، به بهرام گوشزد می‌کند که تو مانند ضحاک ناسپاسی و
من مانند فریدون شایسته پادشاهی (همان‌جا).

۲-۱-۵- طفره و ابهام^۱

«بزار قدرتمند سیاسی و ایدئولوژیکی، مدیریت وضوح و ابهام است» (ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۷۴). وقتی
پاسخ دقیق پرسشی را نمی‌دانیم یا گفتن پاسخ روشن، به باخت در مباحثه و واگذاری امتیاز
منجر می‌شود، زیرکانه‌ترین راه، طفره رفتن یا ارائه پاسخی مبهم است. هرمز، پیش از به
قدرت رسیدن فرزندش خسرو، توسط بندوی و گسته‌م (خلان خسرو) نابینا می‌شود. بهرام در
مواجهه با خسرو، او را متهم اصلی و عامل نابینایی شاه می‌داند و او را سرزنش می‌کند، اما
خسرو از دادن پاسخ روشن طفره می‌رود و کور شدن هرمز را با پاسخی مبهم به تقدیر نسبت
می‌دهد:

بدو گفت خسرو که هرگز مباد که باشد به درد پدر بنده شاد
نوشته چنین بود و بود آنچه بود سخن بر سخن چند باید فزود

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲۷/۹)

این درحالی است که به گفته برخی محققان، خسرو حتی به قتل پدر نیز رضایت ضمنی داده
بود (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۳۱۷). در پایان مجادله، خسرو نه تنها از قبول اتهام سر باز می‌زند بلکه
بهرام را مقصر این حادثه می‌داند:

ز بی‌راهی و کارکرد تو بود که شد روز بر شاه ایران کبود

(همان: ۳۳)

۲-۱-۶- عبارات هنجار^۲

ون‌دایک «عبارات جافتاده» یا «عبارات هنجار» را سخنانی می‌داند که به‌نوعی استاندارد و
عمومی شده‌اند (نک. ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۷۴). مشارک گروه قدرت از اعتبار این سخنان برای

1. Hedging and Vagueness
2. Topoi

پیشبرد اهداف ایدئولوژیک خود بهره می‌برد و روشی برای همسوسازی مخاطب و پذیرش و تأیید از طرف اوست. خسرو برای تأثیرگذاری سخن و اعتباربخشی به عملکردش سعی می‌کند به امثال، حکمت‌هایی که در عصر خود عبارات جا افتاده و مقبول‌اند، استناد کند؛ عباراتی مانند: جهان بر من و تو می‌گذرد (شاهنامه، ۱۳۸۲: ۳۴/۹)، خردمندی و راستی پیشه کن (همان)، سلاح بزرگی را نباید به نادان داد (همان: ۳۱)، نباید بی‌بنان را به بن‌نشانند (همان‌جا)، راستی به از کژی است (همان: ۳۴). با این ترفند، سعی می‌کند خود را در دایره خردمندان قرار دهد.

۲-۲- سطح زبانی و ساختاری

در این سطح، ایدئولوژی در سطح صوری کلام پنهان است؛ به عبارتی در این شیوه، کارکرد ایدئولوژیکی الفاظ، نحو جملات و صورخیال به همراه معنا به کار گرفته می‌شود و ظرفیت‌های بلاغی مانند کنایه و استعاره و مانند آن می‌توانند همه در جهت القای یک ایدئولوژی خاص به کار روند.

۲-۲-۱- اغراق و نمایشی‌سازی^۱

«نمایشی‌سازی به همراه مبالغه شیوه‌ای آشنا برای اغراق وقایع به نفع یک نفر است» (ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۹۴) معمولاً مشارک گروه قدرت با این تصویرسازی‌ها، قصد برجسته‌سازی در نکات مثبت خود و منفی دیگری را دارد. خسرو زمانی که لجاجت بهرام را می‌بیند، سلطنت‌طلبی او را به شاخ درختی مانند می‌کند که برگ‌های آن زهر است و میوه آن کبست، همان حنظل، است که نوعی مبالغه در تلخی فرجام چنین کاری است:

به شاخی همی‌یازی امروز دست که برگش بود زهر و بارش کبست
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲۶/۹)

اما از آن سوی گسته‌هم یکی از افراد دایره خودی، با مبالغه در خردمندی خسرو، سخن گفتن خسرو را به افشاندن گوهر مانند می‌کند و می‌گوید: همی گوهر افشانی اندر سخن (همان: ۲۲).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Hyperbole and Dramatization

۲-۲-۲- استعاره‌سازی

بسیاری از استعاراتی که توسط کاربران زبان استفاده می‌شوند، بار ایدئولوژیک دارند. ون‌دایک استعاره را یکی از بهترین ابزارهای ترغیب‌کننده در مباحث ایدئولوژیک می‌داند (۱۳۹۴: ۱۰۶). استعارات کارکردهای مختلفی مانند پنهان‌سازی، بازمفهوم‌سازی، برجسته‌سازی و مانند آن دارند. از این میان «استعاره‌ها می‌توانند در جهت توضیح مفاهیمی که فهم آن ممکن است دشوار باشد به‌کار روند. این کارکرد استعاره، مدلسازی و تبیین خواننده می‌شود» (شهری، ۱۳۹۱: ۷۳). برای مثال خسرو با نوعی مدلسازی از توانایی‌های خود و بهرام، دو استعاره خرننگ و عقاب را برای تبیین موضوع و در جهت خودنمودی مثبت و دیگر نمودی منفی به‌کار می‌برد:

ایما مرد بدبخت بی‌دادگر بنابودنی‌ها گمانی مبر
که خرننگ را نیست پرّ عقاب نپرد عقاب از بر آفتاب

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲۶/۹)

۲-۲-۳- سبک واژگان

هر ایدئولوژی برای تثبیت و تأیید خود دایره واژگان خاصی را در اختیار دارد. گاهی نیز تلاش می‌کند با واژه‌سازی و به‌کارگیری اصطلاحات و ترکیبات نو مفاهیم تازه‌ای ابداع کند. این روش در جهت ارزیابی مثبت از خود و ارزیابی منفی از دیگری است (Van Dijk, 1993: 264). نژاد، دین و اخلاقیات زردشتی عناصر ایدئولوژیک حکومت ساسانی را تشکیل می‌دهد، به‌طوری‌که عدم اعتقاد به این اصول، مصداق نافرمانی به‌شمار می‌رود. اصولاً «گفتمان می‌تواند ابزار مستقیم انقیاد ایدئولوژیک به‌شمار آید» (مک‌دانل، ۱۳۸۰: ۱۹۶). به این معنی که گروه سلطه سعی می‌کند با وضع برخی تعبیر یا تأکید بر بعضی از اصطلاحات رایج که بار معنایی مثبت دارند، تصویر مثبتی از خود ارائه کند و افکار عمومی را با خود همراه کند. خسرو در طول مناظره بارها از کلماتی مانند ایزد، یزدان، خدا (۱۶ بار)، دین (۳ بار)، نژاد (۳ بار)، خرد و خردمندی (۱۴ بار)، راستی (۳ بار)، گنهکار (۳ بار) به نفع خود و در جهت تخطئه بهرام استفاده کرده است.

۲-۳- کنش و برهم کنش^۱

گفتمان، نوع سومی هم دارد که بیش از آنکه با معنای متن و صورت‌های بلاغی در ارتباط باشد، به کنش و رفتار عاطفی گروه سلطه مربوط است. ون‌دایک معتقد است «در مفهوم گسترده‌تری از کنش اجتماعی، کنش‌های فراوانی وجود دارد که بخشی از تعریف سلطه است: تبعیض، مشروعیت‌زدایی، تحقیرها، مشکل‌سازی، منزوی کردن و مانند اینها» (۱۳۹۴: ۸۳). وی از آن با عنوان «کارگفت»^۲ نیز یاد می‌کند. همچنین در این بافت یا موقعیت رفتارهایی مانند خندیدن، حرکات دست و صورت، قطع سخن دیگران و مانند اینها می‌تواند بار ایدئولوژیک داشته باشد.

۲-۳-۱- تطمیع، تحقیر، تهدید

تطمیع، تحقیر، تهدید می‌تواند از طرف نهادها و حتی گروه فرودست صورت گیرد، اما زمانی که از سوی گروه قدرت اعمال شود، می‌تواند صبغه ایدئولوژیک داشته باشد (نک. همان: ۱۰۳). خسرو در نخستین سخنان خود با بهرام، با رویکرد تطمیع، به امید آنکه بتواند او را از سودای پادشاهی منصرف کند، او را به مقام سپهداری نوید می‌دهد:

ترا با سپاه تو مهمان کنم ز دیدار تو رامش جان کنم
سپهدار ایرانست خوانم بداد کنم آفریننده را بر تو یاد
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۹/۲۲)

اما خسرو با مشاهده مقاومت بهرام به تحقیر او پرداخته، وی را «خسروی بآرزو نارسان» می‌داند که دستگاه و خانمان و نژاد و کفنی ندارد (همان: ۲۷). در آخرین سخن‌هایی که بین آنها می‌گذرد، خسرو، با لحنی تحقیرآمیز، جایگاه بهرام را مدیون ساسان و ساسانیان می‌داند:

بدو گفت خسرو که ای بدکنش نه از تخم ساسان شدی برمنش؟
تو از بددندان بودی و بی‌بُنان نه از تخم ساسان رسیدی به نان؟

(همان: ۳۶)

1. Action and interaction
2. Speech act

لحن خسرو به‌عنوان نماینده گروه فرادست، گاه با تهدید همراه است، شگردی که گروه سلطه سعی می‌کنند فرودستان را مهار کنند:

بترسم که روزی بد آیدت پیش که سرگشته بینمت بر رای خویش
(همان: ۲۳)

به شاخی همی‌یازی امروز دست که برگش بود زهر و بارش کبست
(همان: ۲۶)

۲-۳-۲- فریب

ون‌دایک، فریب را تکنیکی رایج در بین گروه‌های قدرت در جهت دفاع از نژادپرستی می‌داند (نک. ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۱۱۱). در تحلیل گفتمان، فریب کنشی است که گروه فرادست غالباً در کسوت جملات و عبارات خیرخواهانه به‌کار می‌برند. خسرو در ابتدای روایت، زمانی که بهرام را از دور می‌بیند او را خوک‌بینی، خوابیده‌چشم، دشمن ایزد و سرکش معرفی می‌کند و قلباً قصد آشتی و صلح ندارد. پیشگامی و پیشدستی او برای صلح، تاکتیکی سیاسی و از روی ناچاری است؛ به پرسش یکی پیشدستی کنم! (فردوسی، ۱۳۸۲: ۹/۲۲). اما به‌محض اینکه با بهرام روبرو می‌شود، با منش و کنشی مزورانه سعی می‌کند او را فریب دهد. سخنان خسرو را از منظر ون‌دایک می‌توان تلفیقی از «همدلی» و «حسن تعبیر» دانست (۱۳۹۴: ۹۴ و ۹۵)؛ به این معنی که او تلاش می‌کند با ایجاد نوعی همدلی کاذب برای جلب توجه بهرام و استفاده از تعابیر و کلمات قابل‌قبول او را فریب دهد:

تو درگاه را همچو پیرایه‌ای همان تخت و دیهیم را مایه‌ای
سستون سسپاهی بهنگام رزم چو شمع درخشنده هنگام بزم

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۹/۲۲)

اما پس از آنکه سخنان سرد از بهرام می‌شنود و نمی‌تواند او را تطمیع کند، به منش و کنش قبلی بازمی‌گردد و او را در سخنانی طولانی، با تعابیری مانند دوزخی‌بنده، نره‌دیو، بدبخت بیدادگر و غیره دشنام می‌دهد.

۲-۳-۲- خنده و تمسخر

در یک مباحثه یا مجادله ایدئولوژیک، حرکات بدنی و ژست و حالات چهره می‌تواند به اندازه تعامل کلامی تأثیرگذار باشد. خندیدن به‌عنوان یک کنش، در موقعیت‌های مختلف می‌تواند

معانی متفاوتی داشته باشد و پیام خاصی را به مخاطب منتقل کند. خسرو، پس از مجادله بسیار با بهرام، بعد از طعنه‌ای که به او می‌زند، می‌خندد و بلافاصله رو به سمت سپاه خود می‌کند:

بدین هوش و این رای و این فرهی بجویی همی تخت شاهنشاهی؟
بگفت و بخندیید و برگشت زوی سوی لشگر خویش بنهاد روی

(همان: ۳۶)

۲-۳-۴- پرسشگری

پرسشگری، کنشی است که به واسطه آن مشارک کلام سعی می‌کند رشته امور را به دست بگیرد و مباحثه را هدایت کند. معمولاً گروه قدرت سعی می‌کند با آغاز کردن پرسش خود را در جایگاه برتر قرار دهد و با تسلط بر فضای مباحثه، گفتگو را مدیریت کند. خسرو با پرسش از بهرام درباره آرش و عملکرد او، ابتکار عمل را به دست می‌گیرد و از پاسخ بهرام علیه او استفاده می‌کند.

۲-۳-۵- تسلط بر عواطف

در یک مجادله، دست برتر با کسی است که با وجود ناحق بودن، بتواند بر عواطف خود مسلط باشد و به تعبیر امروزی، خونسردی خود را حفظ کند. این امر می‌تواند تا حد زیادی در اقناع مخاطب و تغییر نگرش او به نفع سخنگو مؤثر باشد. در تمام داستان، خسرو برخلاف بهرام، بر عواطف خود مسلط است و گاهی نیز با لحنی محترمانه مباحثه را پیش می‌برد. این رویکرد، روشی برای مثبت‌نمایی است.

۲-۳-۶- نیایش

خسرو بعد از آنکه از نصیحت‌پذیری بهرام ناامید می‌شود، در مقابل او از اسب پیاده می‌شود، تاج از سر برمی‌گیرد و یزدان را نیایش می‌کند. در این نیایش از خداوند چاره‌جویی می‌کند و برای پیروزی بر بهرام یاری می‌خواهد (همان: ۲۵). این کنش در واقع بیش از آن‌که نشانگر رابطه بین بنده و یزدان باشد، نوعی مشروعیت‌زایی است؛ به این معنی که من با منبع الهی در ارتباطم و همه کارهای من همسو با خواست اوست. این رفتار در گفتمان قدرت، رفتاری است حاوی پیام ایدئولوژیک.

۲-۳-۷- تنظیم دیالوگ

ون دایک در کتاب/ایدئولوژی یکی از روش‌های نمایش قدرت را نظام نوبت‌گیری^۱ و شروع کردن و پایان بخشیدن به مباحثه می‌داند (رر: van dijk, 1998: 209). بررسی مجادله خسرو و بهرام نشان می‌دهد که علاوه بر آنکه خسرو گرداننده بحث است، بیشتر از بهرام سخن می‌گوید. به نظر می‌رسد بخشی از این ناترازی به شیوه تدوین این روایت توسط گردآورندگان آن مربوط است به طوری که تقریباً سه چهارم این مباحثه به سخنان خسرو اختصاص دارد.

۲-۴- مربع ایدئولوژیک

در تحلیل گفتمان انتقادی، واکاوی معنایی، ساختاری و کنشی گفتمان، راهکاری برای کشف ترفند گروه‌های ایدئولوژیک برای خودنمودی مثبت و دیگرنمودی منفی است. مباحثه خسرو با بهرام اساساً از جایگاه قدرت است و اهداف چهارگانه ایدئولوژیک این گروه بر این اساس قابل تحلیل است:

الف- بیان نکات مثبت خودی: خسرو در مجادله با رقیب پیوسته از بزرگی نژاد خود و انتسابش به کیانیان صحبت می‌کند. از سوی دیگر تلاش دارد خود را نماینده و مروج آیین زردشت معرفی کند و نزدیک به بیست بار از یزدان و یزدان پرستی سخن به میان می‌آورد. تظاهر به رعایت اخلاقیات و داشتن فضایل پیوسته از طرف خسرو و افراد درون گروه (گسته‌م و بندوی) تبلیغ می‌شود.

ب- تأکیدزدایی از نکات منفی خودی: با این حال خسرو قصد ندارد به کاستی خود و همگروهان خود مانند هرمز، گسته‌م و بندوی اعتراف کند و پیوسته با طفره و ابهام از پاسخ می‌گریزد. قدرناشناسی هرمز از سرداری که دشمن بزرگ او (ساوه‌شاه) را شکست داده و تحقیر او، نابینا شدن و قتل هرمز به دست خالان خسرو نکاتی است که خسرو از برجسته‌سازی و تأکید بر آنها ابا دارد.

ج- بیان نکات منفی دیگری: با توجه به اینکه در روایت فردوسی، سهم خسرو در مکالمه بیشتر است و مجال اظهار نظر بیشتری دارد، صفات منفی بهرام در این مباحثه پریسامد است. خسرو با زیرسؤال بردن نژاد و تبار بهرام، نداشتن ثروت و مایه، ناسپاسی در برابر لطف هرمز و خاندان

1. Turn-taking system

ساسانی سعی در تحقیر او دارد. حتی نوع روایت این داستان از فرم بدنی بهرام شبیه نوشته‌های طنزنویسان در حوزه گروتسک است؛ «طنزنویس هر زمان که بخواهد، برای ایجاد حداکثر حس ریشخند و انزجار در خواننده یا تماشاچی، قربانی خود را به صورت گروتسک به نمایش درمی‌آورد (تامپسون، ۱۳۶۹: ۷۳). توصیفات خسرو و همراهان او از بهرام با ترکیباتی است نظیر: دودگون دراز، خشک‌اندام، سیه‌چرده، کوژپشت، درازبالا، خوک‌بینی و خوابیده‌چشم.

د- تأکیدزدایی از نکات مثبت دیگری: بهرام سپاه بزرگ ساوه‌شاه را شکست داده، لشکر پرموده، پسر او را نیز تارومار کرده است، جنگجویی است که نژاد از آرش دارد. بهرام حتی طرفدار هرمز است و خسرو را به سبب نابینا کردن هرمز شاه سرزنش می‌کند؛ به گفته بلعمی «نیت کرد که با پرویز حرب کند و ملک ازو بستاند و به هرمز باز دهد» (۱۳۸۶: ۹۴۳) اما خسرو این شایستگی را به برترمنشی و قدرتجویی تعبیر می‌کند و نکات مثبت کارنامه او را نمی‌بیند، حتی شهرت و شکوه بهرام را نه به سبب سلحشوری او بلکه به لطف مأموریت پدرش هرمز می‌داند (فردوسی، ۱۳۸۲: ۹/۳۳).

بیان صفات مثبت خودی (خسرو- گروه قدرت)	بیان صفات منفی دیگری (بهرام و وفاداران او)
دانا، بزرگ، جهاندار، پُردان، پرمغز، نژاده، داورز، سزاوار، خردمند، هنرور، بی‌آزار پناهگاه دوست و دشمن، توانگرکننده درویشان، رونق‌بخش زاد و ولد و کشت و چارپا، خرم‌کننده خارستان‌ها، دین‌ورز.	درازبالا، خشک‌اندام، بزرگ‌بینی، کوژپشت، سیه-چرده، تندگوی، بدنام، خودکام، دودگون دراز، بدگمان، خر، دیوسترگ، گرگ درنده، آزمند، بدکنش، برترمنش، بدتن، بی‌خرد، دوزخی، بنده، بی‌فرّ و آیین، دیو نر، بدبخت، بیدادگر، فقیر، بیچاره، پرگناه، پرفریبنده، پیکار جو (جنگ‌طلب)، بیهوده-مرد، ناسپاس، تیز، بدگوهر، مست، شوم‌پی.

جدول (۱)

تأکیدزدایی از صفات منفی خودی (خسرو)	تأکیدزدایی از صفات مثبت دیگری (بهرام)
قدرشناسی هرمز و نوشتن نامه قهرآمیز به بهرام، فرستادن خلعت تحقیرآمیز برای او، ریاکاری خسرو در آشتی با بهرام، نابینا کردن و سپس کشتن پدر به دست خالان.	رشادت و جنگاوری و شکست لشکر بزرگ ساوه‌شاه، شکست دادن پرموده پسر ساوه‌شاه، داشتن نژاد از آرش، سرزنش خسرو به دلیل نابینا کردن هرمز و دفاع از پادشاهی او.

جدول (۲)

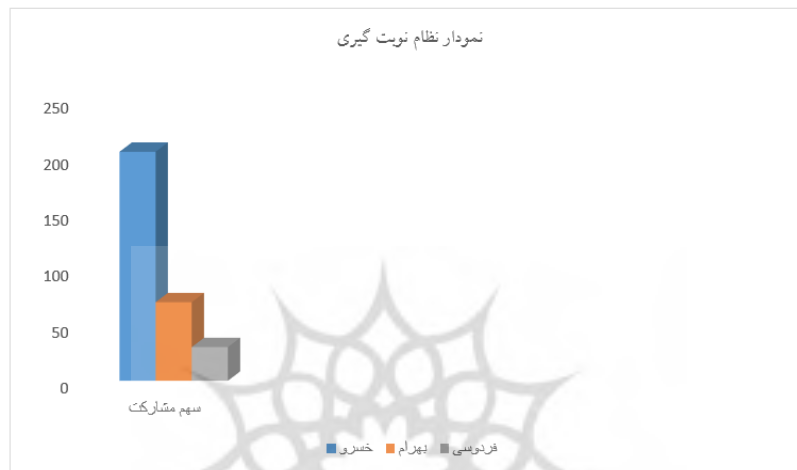
۲-۵- همسویی تدوین‌گران داستان با گروه قدرت

روایت فردوسی از داستان بهرام چوبین نشان می‌دهد که منبع در دسترس او (خدای‌نامه یا داستان بهرام چوبین)، تلاش دارد تا داستان را به نفع خسرو پرویز پیش ببرد. برخی علت عدم محبوبیت بهرام را در شاهنامه، تبعیت فردوسی از خدای‌نامه می‌دانند که به علت ستیزه بهرام با ساسانیان، در خدای‌نامه‌ها از او چهره‌ای منفی ارائه شده است (نک. شمیسا، ۱۳۹۷: ۸۸۴). جانبداری روایتگران، هم در حوادث داستان هم در نوع توصیفات و تعبیرها مشهود است. به نظر می‌رسد فردوسی نیز همگام با تدوین‌کنندگان اصلی داستان، در زشت‌نمایی بهرام کوشیده است؛ پیش از شروع مجادله بین خسرو و بهرام؛ پیشگویی‌های ستاره‌شناسان مبنی بر شورش کهنتری به نام بهرام، از همان ابتدا معادله را به ضرر بهرام تغییر می‌دهد. با شروع مباحثه، از سوی روایتگر خسرو گشاده‌رو و بهرام دژم معرفی می‌شود:

رسیدند بهرام و خسرو به هم گشاده یکی روی و دیگری دژم
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۱۹/۹)

در سراسر داستان، بهرام پیوسته خشمگین است و جنگجو، اما خسرو مسلط بر عواطف و رفتار خود است؛ غالباً نصیحت می‌کند و گاه با خداوند نیایش. صفاتی مانند «جهاندار» و «شاهنشاه» که فردوسی در روایت خود برای خسرو به کار می‌برد و صفت «ناساز» برای سرباز بهرام نیز نشان می‌دهد که روایت به نفع خسرو است. خسرو در اولین نگاهی که به بهرام می‌اندازد او را گوژپشتی خوک‌بینی و خوابیده‌چشم معرفی می‌کند. «گوژپشتی بهرام از آنجاست که در باورهای باستانی و نمادشناسی ایرانی، گوژپشت، نشانه‌ای گجسته و بی‌شگون شمرده شده است» (کزازی، ۱۳۹۰: ۲۷۵/۹). بدین ترتیب تدوین‌گران داستان همسو با گروه قدرت، ناخودآگاه مخاطب را به سمت بیزارگی از بهرام هدایت می‌کنند. در بیان حوادث داستان برخی از خطاهایی که متوجه خسرو است براساس اصل تأکیدزایی از صفات منفی خودی حاشا می‌شود؛ گسته‌م و بندوی برای تثبیت پادشاهی خواهرزاده خود، هرگز را نابینا می‌کنند و در پایان او را خفه می‌کنند اما «پرویز با اینکه از قصد خالان خویش آگاه است از این کارشان باز نمی‌دارد و بدین گونه عملاً در قتل پدر با آنان همداستانی می‌کند» (سرامی، ۱۳۷۳: ۴۴۸). در سروده‌های فردوسی اشاره مستقیمی به این رضایت نشده است اما قراین نشان می‌دهد که حامیان خسرو، قصد تبرئه او را دارند. شیرویه، فرزند خسرو، نیز بعد از آنکه بر تخت می‌نشیند نامه‌ای به پدر می‌نویسد و در ضمن نامه او را متهم به پدرکشی می‌کند، اما خسرو خود را بی‌گناه می‌داند (نک. فردوسی، ۱۳۸۲: ۲۵۶/۹). از مهم‌ترین دلایلی که

نشان می‌دهد چیدمان این روایت به نفع خسرو است و در تحلیل گفتمان اهمیت خاصی دارد، رعایت نظام نوبت‌گیری است. اصلی که در این روایت رعایت نشده است؛ از ۳۰۴ بیتی که فردوسی در آن مباحثه خسرو و بهرام را به نظم کشیده ۳۰ بیت از زبان خود فردوسی است، به‌عنوان شاعر روایتگر، ۷۰ بیت از زبان بهرام و ۲۰۴ بیت از زبان خسرو و افراد دایره قدرت (۱۹۸ بیت خسرو، ۳ بیت گردوی، ۳ بیت گسته‌هم). این آمار بدین معنی است که خسرو سه برابر بهرام فرصت سخن‌پردازی و دفاع از خود دارد. به این ترتیب تدوین‌گران با تکنیک «سطح توصیف و میزان جزئیات» (نک. ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۶۶) عملاً مجال بیشتری برای خسرو قائل شده‌اند تا با بیان جزئیات مخاطب را به نفع خود قانع کند.

نمودار (۱)

۳- نتیجه‌گیری

بررسی داستان مجادله بهرام چوبین و خسرو پرویز نشان داد که براساس اصول تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک، نهاد قدرت در مقام گروه خودی، از هر سه بعد معنایی، زبانی و کنشی برای کنترل افکار عمومی بهره برده است. خسرو در مقام نماینده این گروه با تکنیک‌های معنایی مانند مقایسه، سفسطه، تعمیم، طفره و ابهام و ابزارهای زبانی مانند اغراق و نمایشی‌سازی، استعاره‌سازی، عبارات هنجار و کنش‌هایی چون تحقیر، تهدید، تطمیع، خنده و پرسشگری، مباحثه را به نفع خود پیش برده است. تحلیل این داستان براساس الگوی مربع ایدئولوژیک

ون دایک نشان می‌دهد که خسرو با تأکیدزدایی از نکات منفی متعددی که در کارنامه خود دارد در مباحثه با بهرام با نوعی هژمونی و سلطه‌گری مبتنی بر خون و نژاد، دین و پادشاهی موروثی از خود چهره‌ای برتر و شایسته پادشاهی ارائه می‌کند و از آن سوی با انکار شایستگی‌های بهرام و تأکیدزدایی از نکات مثبت او، حق‌طلبی او را به ناسپاسی علیه خاندان ساسانی تعبیر می‌کند. با آنکه بهرام را نماینده طبقات فرودست جامعه دانسته‌اند که علیه نظام قدرت شوریده است، در شاهنامه از او چهره‌ای ناسزاوار، خشمگین و خردگریز ترسیم شده است. به نظر می‌رسد در پس این روایت، تدوین‌گران اصلی این داستان - که فردوسی از منابع آنان بهره برده - در نظام حوادث، توصیف وقایع، عبارات و تعبیر مشارکان کلام تغییراتی به نفع گروه قدرت ایجاد کرده‌اند. این موضوع در تقسیم سهم مشارکت در مباحثه و نظام‌نویس-گیری مشهودتر است. فردوسی نیز در مقام روایتگر متاخر این داستان با تدوین‌گران اصلی این روایت همسوست.

منابع

- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۸۶). *تاریخ بلعمی*، به تصحیح ملک‌الشعراى بهار و محمد پروین گنابادی. تهران: هرمس.
- بهارى، ارسلان و محمدی، علی. (۱۴۰۱). «بررسی و تحلیل سرگذشت بهرام چوبین در بستر تاریخ و شاهنامه بر اساس ناهمگونی رفتاری خود و دیگری از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی». *نشریه متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۴(۲)، ۴۱-۵۶.
- پاشازانوس، احمد و رحیمی، معصومه. (۱۳۹۸). «تحلیل گفتگوی حضرت موسی و فرعون در سایه مربع ایدئولوژیک ون دایک». *کاوش در پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*، ۸(۲)، ۲۱-۳۶.
- تامپسون، فیلیپ. (۱۳۶۹). *گروتسک در ادبیات*، ترجمه غلامرضا مامی. شیراز: شیوا.
- حامدی‌شیروان، زهرا و زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۹۳). «تحلیل داستان رستم و شغاد براساس مربع ایدئولوژیک ون دایک». *فصلنامه علمی پژوهشی کاوش‌نامه*، ۱۵(۲۸)، ۹۹-۱۲۸.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17359589.1393.15.28.4.5>
- خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۹۵). *یادداشت‌های شاهنامه*، جلد دوم. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- خوانساری، محمد. (۱۳۷۷). *منطق صوری*، جلد دوم. تهران: آگاه.
- خیرآبادی، معصومه؛ آفاگل‌زاده، فردوس؛ گلفام، ارسلان و کرد زعفرانلو، عالییه. (۱۴۰۰). «تحلیل گفتمان روابط قدرت بین کنشگران در داستانهای تألیف شده برای کودکان ایرانی به زبان فارسی»

- با رویکرد شناختی». *مطالعات ادبیات کودک دانشگاه شیراز*، سال دوازدهم (۲۴)، ۶۹-۹۶.
<https://doi.org/10.22099/jcls.2020.34136.1713>
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۹). *فرهنگ نام‌های شاهنامه*، جلد اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سرآمی، قدمعلی. (۱۳۷۳). *از رنگ گل تا رنج خار؛ شکل‌شناسی قصه‌های شاهنامه*، تهران: علمی فرهنگی.
- سلطانی، علی اصغر. (۱۳۸۳). «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش». *نشریه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم*، (۲۸)، ۱۵۳-۱۸۰.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۷). *شاه نامه‌ها*، تهران: هرمس.
- شهری، بهمن. (۱۳۹۱). «پیوندهای میان استعاره و ایدئولوژی». *نقد ادبی*، (۱۹)، ۵۹-۷۶.
<http://dorl.net/dor/20.1001.1.20080360.1391.5.19.3.3>
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۴). *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران: امیرکبیر.
- طاهری، محمد و مؤمنی‌ثانی، محمد. (۱۳۹۰). «بررسی و تحلیل ویژگی‌های حماسی داستان بهرام چوبینه در شاهنامه فردوسی». *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، (۱۷)، ۱۷۵-۱۹۶.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک)*، جلد دوم. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۲). *شاهنامه (براساس چاپ مسکو)*، به کوشش سعید حمیدیان. مجلد چهارم (جلد نهم). تهران: قطره.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). *تحلیل گفتمان انتقادی*، ترجمه فاطمه شایسته‌پیران و دیگران. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- گریستن‌سن، آرتور امانوئل. (۱۳۷۸). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی. تهران: صدای معاصر.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۰). *نامه باستان؛ ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی (از پادشاهی خسرو پرویز تا پادشاهی یزدگرد)*، جلد نهم. تهران: سمت.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی. (۱۳۶۳). *زین‌الخبار (تاریخ گردیزی)*، به تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- مک‌دانل، دایان. (۱۳۸۰). *مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان*، ترجمه حسینعلی نوذری. تهران: فرهنگ گفتمان.
- ون‌دایک، تئون. ای. (۱۳۹۴). *ایدئولوژی و گفتمان؛ درآمدی چندرشته‌ای*، ترجمه محسن نوبخت. تهران: سیاه‌رود.
- Fowler, R. and G. Kress (2019). "Critical Linguistics". In *Language and Control*, New York: Routledge publication. 180-213.

- Van Dijk, T. A. (1993). "Principles of critical discourse analysis". In *Discourse & Society Journal*, Volum 4. Issue2, 249-283.
- Van Dijk, T.A. (1998). *Ideology (A Multidisciplinary Approach)*, London: Sage publication.
- Van Dijk, T. A. (2003). "Discourse, power and access". In *Texts and Practices*, London and New York: Routledge. 84-107.
- Van dijk, T. A. (2009). *Society and Discourse (How Social Contexts Influence Text and Talk)*, New York: Cambridge university press.

روش استناد به این مقاله:

حیدری، رسول و خسروی شکیب، محمد. (۱۴۰۴). «تحلیل داستان خسرو و بهرام چوبین شاهنامه بر اساس مربع ایدئولوژیک ون دایک». نقد و نظریه ادبی، ۲۱(۲):۵۷-۷۸. DOI: 10.22124/naqd.2025.31056.2720

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

